

İhvân-ı Safâ'nın Teleolojik Delillere Yaklaşımı

 MUHAMMED YASİN ÖZCAN^a

Geliş Tarihi: 15.08.2024 | Kabul Tarihi: 29.09.2024

Öz: İhvân-ı Safa, onuncu yüzyılda siyasi ve entelektüel çalkantıların yoğun olduğu bir dönemde, Abbasi İmparatorluğu'nda ortaya çıkan gizemli bir düşünürler grubudur. Kimliklerini gizli tutmuşlar ve matematik, mantık, doğa bilimleri ve ilahiyat gibi çeşitli alanları kapsayan elli iki risale kaleme almışlardır. İhvân, risalelerinde Allah'ın varlığını ispatlamak için teleolojik delili kullanmış ve âlemin düzen içerisinde olduğunu savunmuştur. Onlara göre evren, bir Yaratıcı'nın varlığını gösteren bir amaca ve düzene sahiptir. Bu düzen fikrini, "gaye ve nizam" ve "inayet" delilleri olmak üzere iki ana argümanla desteklemişlerdir. Gaye ve nizam delili, âlemde gözlemlenen kusursuz düzene ve her varlığın belirli bir amaca hizmet etmesine dayanırken inayet delili, yaratıcının evrendeki her şeyi insanın faydasına göre tasarladığını savunur. İhvân-ı Safa, bu argümanları desteklemek için makro ve mikro kozmosu inceleyerek hem gök cisimlerinin hem de yeryüzündeki varlıkların amacını ve düzenini analiz etmişlerdir. Dolayısıyla bu çalışma, İhvân-ı Safâ'nın teleolojik delilleri nasıl izah ettiğini gösterme ve bu çerçevede evrendeki varlıkları anlama ve anlamlandırma çabalarını ortaya koyma girişiminde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İhvân-ı Safa, teleolojik delil, evren, düzen, tasarım.

^a İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, SBE, Temel İslam Bilimleri Programı
ysnzcn@gmail.com

The Ikhwan al-Safa's Approach to Teleological Arguments

Abstract: The Brethren of Purity (Ikhwan al-Safa) were a mysterious group of thinkers who emerged in the Abbasid Empire during the tenth century, a period marked by intense political and intellectual upheaval. They kept their identities secret and penned fifty-two epistles covering diverse fields such as mathematics, logic, natural sciences, and theology. In their epistles, the Brethren utilized the teleological argument to prove the existence of God, contending that the universe is structured in an orderly fashion. According to them, the universe possesses a purpose and order that points to the existence of a Creator. They supported this idea of order with two primary arguments: “purpose and order” (gaye ve nizam) and “providence” (inayat). The argument from purpose and order rests on the flawless order observed in the universe and the fact that every entity serves a specific purpose. The argument from providence, on the other hand, posits that the Creator designed everything in the universe for the benefit of humanity. To support these arguments, the Brethren of Purity examined both the macrocosm and the microcosm, analyzing the purpose and order of celestial bodies as well as terrestrial beings. Therefore, this study attempts to demonstrate how the Brethren of Purity explained the teleological arguments and, within this framework, to reveal their efforts to understand and interpret existence.

Keywords: Ikhwan al-Safa, teleological argument, universe, order, design.

Giriş

İlahi bir varlığın mevcudiyetini ispatlama amacı taşıyan düşünsel arayışlar, ontolojik, kozmolojik ve teleolojik gibi çeşitli argüman türleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu argümanlar arasında, âlemdeki amaç ve tasarıma dayalı olan teleolojik delil, özellikle dini söylemde merkezi bir konuma sahiptir.¹ Bu delilin temel dayanağı, evrendeki düzen ve karmaşıklığın, tesadüfi süreçlerle açıklanamayacak kadar incelikli bir yapı sergilemesidir. Bu nedenle, aşkın bir tasarımcı yani ilahi bir yaratıcının varlığını zorunlu kılar.² Evrendeki varlıkların değişim, gelişim ve yönelimleri, belirli hedeflere yönelik bir yapı sergiler. Bu durum, gözlemlenebilir düzenin rastlantısallıktan ziyade bilinçli bir tasarımın ürünü olduğu sonucuna götürür. Varlıklardaki bu amaca yönelik düzen, yaşamın devamını mümkün kılacak şekilde işlev görür ve kendiliğinden oluşamayacak kadar kompleks bir yapıya sahiptir. Başka bir deyişle amaç ve düzen, zorunlu olarak bir nedene dayanır. Dolayısıyla evrene bu düzeni ve amacı veren bilgi, kudret, irade ve rahmet sahibi aşkın bir varlığın mevcudiyeti kaçınılmazdır.³

Teleolojik delilin tarihçesi, Yunan felsefesine kadar uzanır. Platon ve Aristoteles, evrendeki düzeni ve amacı vurgulayan filozoflardandır. Platon, "Yasalar" adlı eserinde evrenin bir yaratıcısı olması gerektiğini savunur ve bu yaratıcının evreni belirli bir amaç doğrultusunda düzenlediğine dikkat çeker. Örneğin gök cisimlerinin düzenli hareketlerini ve doğal yasaları, ilahi bir aklın varlığına kanıt olarak gösterir.⁴ Aristoteles ise her varlığın kendine özgü bir

¹ Oliver Leaman, *An Introduction to Classical Islamic Philosophy* (New York: Cambridge University Press, 2002), 156; Şaban Ali Düzgün (ed.), "Sistemantik Kelam", *Kelam: El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 222.

² Andrew Loke, *The Teleological and Kalam Cosmological Arguments Revisited* (Cham: Springer International Publishing, 2022), 1.

³ Paul Weingartner, *Nature's Teleological Order and God's Providence: Are They Compatible With Chance, Free Will, and Evil?* (Boston: Walter de Gruyter, 2015), 2; Engin Erdem, "Tanrı'nın Varlığının Delilleri", *Din Felsefesi*, ed. Latif Tokat (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 111; Metin Yurdagür, *Kelâm'da Allah'ın Varlığı, İsim ve Sıfatları (İsbât-ı Vâcib, Esmâ-i Hüsnâ ve Sıfatullah)* (Bursa: Emin Yayınları, 2023), 73.

⁴ Platon, *Yasalar* (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2007), 499.

amacı olduğunu ve bu amacı gerçekleştirmek için hareket ettiğini belirtir. Varlıklardaki amaca yönelik işleyiş ve gök cisimlerinin düzenli hareketleri, onun teleolojik görüşlerini destekleyen örneklerdir. Ona göre bu amaçlılık ve düzen, “hareket ettirici” olarak adlandırıldığı ilk nedenin varlığına işaret eder.⁵ Yunan felsefesindeki bu temeller, daha sonraki dönemlerde İslam ve Hristiyan düşünürler tarafından da geliştirilerek teleolojik delilin düşünce tarihindeki yerini sağlamlaştırmıştır.

Öyle görünüyor ki İslam düşünürleri, Allah’ın varlığını delillendirmeye çalışırken teleolojik delilin özellikle evrendeki düzene ve amaca odaklanan yönünü kullanmışlardır. Bu düşünürler, evrendeki düzen ve amacın rastlantısal olamayacağını, bilinçli bir yaratıcının varlığına işaret ettiğini savunmuşlardır. İbn Sina, bu delili somutlaştırmak için ağaç örneğini kullanır. Verdiği örnekte, ağaç yapraklarının genişliği, dallarının kuruması ve yaprakların dökülmesi gibi olayların, ağacın hayatta kalması ve gelişmesi amacına hizmet ettiğini belirtir. Bu olayların hepsi, ağacın genel düzenine ve işleyişine katkıda bulunur.⁶ Bu da teleolojik bakış açısıyla uyumludur.

İslam kelam geleneğinin önde gelen isimlerinden İmam Gazali, *Tehafüt el-Felasife* adlı eserinde teleolojik delili detaylı bir şekilde ele almıştır. O, bu eserinde Aristotelesçi filozofların evrenin ezeli olduğu gibi görüşlerini eleştirirken teleolojik delilden yararlanmıştı. O, âlemdaki düzen ve amacın rastlantısal olamayacağını, bilinçli bir yaratıcının varlığına işaret ettiğini savunmuştur.⁷ Gazali, bu delili daha önceki filozoflardan farklı olarak daha sistematik bir şekilde sunmuş, İslam inancıyla uyumlu hâle getirmiş ve yeni argümanlar ekleyerek güçlendirmiştir.

İslam düşünce tarihinde teleolojik argümanın sistematik bir yapıya kavuşturulmasında İbn Rüşd’ün de önemli katkıları vardır. O,

⁵ Geniş bilgi için bkz: Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, çev. Saffet Babür (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997).

⁶ İbn Sina, *İkinci Analitikler, Burhan*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2006), 38-259-260.

⁷ Geniş bilgi için bkz: Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed el-Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife* (Beyrut: Dar'ul Maârif, ts.).

eserlerinde teleolojik delili detaylı bir şekilde incelemiş, delilin öncüllerini ve sonuçlarını açıkça ortaya koyarak farklı argümanları karşılaştırmalı bir perspektifle ele almıştır.⁸ Böylece teleolojik argümanı sistematik bir çerçeveye oturtarak İslam düşüncesindeki yerini sağlamlaştırmıştır. Ayrıca bu delili kendi felsefi sistemiyle bütünleştirerek İslam düşünce geleneği içindeki etkisini pekiştirmiştir.

19. yüzyılın başlarında teleolojik argümanı desteklemek için Paley tarafından kullanılan saat teorisi, önemli bir tartışma konusu olmuş ve teleolojik delilinin popülerleşmesine katkı sağlamıştır. *Natural Theology* adlı eserinde, Tanrı'nın varlığını temellendirmek amacıyla kullandığı analogide, yolda rastlanan bir taş ile bir saat arasında önemli bir ayırım yapar. Yolda bulunan bir taşta çoğunlukla kayıtsız kalınacağı; ancak bir saatin varlığı durumunda, karmaşık yapısı ve işlevselliği nedeniyle onun tesadüfen orada oluşamayacağı ve bilinçli bir tasarımın ürünü olduğu sonucuna varılacağını savunur.⁹ Paley, bu kıyaslamadan yola çıkarak saatin bir saatçi tarafından tasarlandığı gibi evrenin de bir yaratıcı yani kudretli bir Tanrı tarafından tasarlanmış olması gerektiği sonucuna varır.

Görüldüğü gibi teleolojik delil, teolojik düşüncede Yüce Yaratıcı'nın varlığını temellendirmek için sıklıkla kullanılan bir argümandır. Bu argümanı savunan birçok düşünür, farklı örnek, analogi ve teoriler kullanarak evrendeki düzen, karmaşıklık ve amaca yönelik tasarımın bilinçli bir yaratıcının varlığına işaret ettiğini iddia eder. Bu bağlamda teleolojik delili ele alan önemli gruplardan biri de ansiklopedik çalışmalarıyla tanınan İhvân-ı Safâ'dır.

Onuncu yüzyıl Abbasi İmparatorluğu'nda, siyasi ve entelektüel çalkantıların yoğun olduğu bir dönemde, İhvân-ı Safâ adıyla bilinen bir grup anonim düşünür ortaya çıkmıştır.¹⁰ Kimliklerini

⁸ Geniş bilgi için bkz: İbn Rüşd, *Faslu'l - Makâl* (Kahire: Daru'l Maârif, ts.); İbn Rüşd, *Tehâfüt et-Tehâfüt* (Beyrut: Merkezi Dirasatı'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1998).

⁹ William Paley, *Natural Theology: Or, Evidence of the Existence and Attributes of the Deity, Collected from the Appearances of Nature* (New York: Oxford University Press, 2006), 7.

¹⁰ Godefroid de Callatay, *Ikhwan al-Safa: a Brotherhood of Idealists on The Fringe of Orthodox Islam* (Oxford: Oneworld Publications, 2005), 3; Faris es-Sevvah, *İhvân-ı Safâ*

gizli tutma tercihleri, dönemin siyasi bölünmeleri ve hararetli fikri tartışmalarından kaynaklanmıştır.¹¹ Bu gizemli topluluk, geniş bir yelpazeyi kapsayan elli iki risale kaleme almış ve bu eserleri matematik, mantık, doğa bilimleri ve ilahiyat gibi dört ana disiplinde sınıflandırmıştır.¹²

İhvân-ı Safâ, risalelerinde Allah'ın varlığını ispatlamak için çeşitli argümanlar kullanmıştır. Bu argümanlardan biri de teleolojik delildir. Risalelerin birçok bölümünde âlemin düzen içerisinde olduğuna dair ifadeler vardır. Bu çerçevede “gaye ve nizam” delilinin argümanları risalelerde baskın bir şekilde hissedilir. Evrendeki bu amaca yönelik düzen, “gaye ve nizam” delilinin temelini oluşturur ve İhvân'ın Allah'ın varlığını temellendirme çabalarında önemli bir rol oynar.

1. Gaye ve Nizam Delili

İspat delilleri arasında, insanların sezgisel bir akıl yürütmeye kavrayabileceği en temel argümanlardan biri “gaye ve nizam delili”dir.¹³ Bu delil, evrende gözlemlenen kusursuz düzene ve her varlığın belirli bir amaca hizmet etmesine dayanır. Basit ve anlaşılır olması nedeniyle İslam düşünce tarihinde Allah'ın varlığını ispatlamak için sıklıkla başvurulmuş deliller arasında yer alır.¹⁴ Nitekim karmaşık felsefi terimler ve soyut argümanlar kullanmadan, günlük yaşamdan örneklerle insan aklına ve sezgisine hitap eder. İnsan, çevresindeki varlıkların bir amaca hizmet ettiğini ve düzen içinde var

Yolu: *İslami Gnostisizme Giriş* (Dimaşk: Tekvin Yayınları, 2016), 21.

¹¹ İsmail Taş, *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti* (Konya: Palet Yayınları, 2020), 15; Recep Aslan, *İhvân-ı Safâ ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2017), 15.

¹² Enver Uysal, *Örnek Metinlerle İhvân-ı Safâ ve İbn Sinâ Felsefesi* (Bursa: Emin Yayınları, 2013), 21; Enver Uysal, *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), 29-30-31-32; Bayram Ali Çetinkaya, “Bilimler Ansiklopedisi Klasiği olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri”, *Dinî Araştırmalar* 8/22 (2005), 263.

¹³ Bekir Topaloğlu, *İslam Kelamcılığı ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1983), 143; Rabiye Çetin, “Tanzimat'tan Günümüze Kelam'ı Yenileme Çalışmaları”, *Kelam: El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 183.

¹⁴ Yalnızca İslam dünyasında değil aynı şekilde diğer teistik dinlerdeki en meşhur teleolojik delil gaye ve nizamdır. Erdem, “Tanrı'nın Varlığının Delilleri”, 111.

olduğunu kolaylıkla fark edebilir. Bu yönüyle gaye ve nizam delili, felsefi bilgi birikimi olmayan veya teolojiyle doğrudan ilgilenmeyen kişiler için bile anlaşılması kolay, evrensel bir nitelik taşır.

Kur'an-ı Kerim'de evrenin ve içindeki her şeyin kusursuz bir düzen içerisinde olduğu ve her varlığın belirli bir amaca hizmet ettiğine dair birçok ayet bulunur.¹⁵ Bu ayetlerde ifade edilen düzen ve amaç fikirleri, İslam filozof ve kelimcilerinin ilgisini çekmiş, onların bu konudaki çalışmalarını etkilemiş ve gaye ve nizam delilini geliştirmelerine katkı sağlamıştır. Bu delille ilgili kaleme alınan birçok eser, gaye ve nizam delilinin akli temellerini ve argümanlarını ortaya koyar.¹⁶

Yaşadığımız evren, basitçe kavranabilen bir tasarım ürünüdür. Âlemin tamamından ziyade, ölçülebilen, gözlemlenebilen ve araştırılabilen dünyamızda bu durumu fark etmek oldukça kolaydır. İnsan, hayatını çevreleyen sayısız varlıkla bir arada yaşar ve bu varlıkların bilinçli veya bilinçsiz olması fark etmeksizin, istemsizce insanın dikkatini çeker. Bu durum, insanın var olan varlıkların farkında olması ve onların karmaşıklığı karşısında bir Yaratıcıya yönelmesini sağlar. Zira nedensellik ilkesine göre mevcut varlıklar kendiliğinden ortaya çıkamayacağından, aralarındaki düzen, insanın zihninde bir Yaratıcı fikrini oluşturur.

İhvân-ı Safâ topluluğu, Allah'ın varlığını mümkün olduğunca anlaşılır bir biçimde ortaya koymayı amaçladığından, risalelerinde

¹⁵ "(İşte) O kimseler ayaktaiken, otururken, yanları üstünde yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler (ve derler ki:) 'Ey Rabbimiz, bunu boş yere yaratmadın. Seni tenzih ederiz, bizi ateş azabından koru.' (İşte) O kimseler ayaktaiken, otururken, yanları üstünde yatarken Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler (ve derler ki:) 'Ey Rabbimiz, bunu boş yere yaratmadın. Seni tenzih ederiz, bizi ateş azabından koru.'" Âl-i İmran, 3/191; "Ey insan, Yüce Rabbinin adını tesbih et. O, yaratıp şekil vermiştir. O, her şeyi ölçüyle yapıp doğru yolu göstermiştir. O, yeşillikler bitirmiştir. Sonra da onları kuruyup kararmış çer çöpe çevirmiştir." A'lâ, 87/1-5; Bununla birlikte benzer nitelikteki birçok ayet, gaye ve nizam delilinin odak noktasını oluşturmaktadır

¹⁶ Gaye ve nizam delilinin ilk örneklerini, Aristoteles'in ortaya koyduğu argümanlara dayandırılabilir. O hareket üzerinden âlem ve âlem özelinde dünyanın doğasındaki gaye ve nizamdaki bahseder. Aristoteles, *Gökyüzü Üzerine*, 145.

“gaye ve nizam” delilinin argümanlarına geniş yer vermiş ve bu delili çok yönlü bir şekilde ele almıştır. Makro ve mikro kozmosu inceleyerek hem gök cisimlerinin hem de yeryüzündeki varlıkların amacını ve düzenini analiz etmişlerdir. İhvân’a göre âlemdeki varlıklar Yüce Yaratıcı’nın varlığı ve kudretinin temel göstergelerindedir. Evrenin bütünü ve onu oluşturan unsurlar, kusursuz bir tasarım ürünü olan bir düzen içerisinde yer alır. Tasarımın varlığı, zorunlu olarak bir tasarımcıyı gerektirir. Bu düşünceden hareketle onlar, evrendeki varlıkların yaratılışını inceleyerek tüm varlıkların nihai bir Yaratıcısı olması gerektiği sonucuna ulaşır.¹⁷

İhvân-ı Safâ risalelerinde, Allah’ın âlemi yaratmadaki mükemmelliğini ifade eden temel kavram “hikmet”tir. Kelam literatüründe “tam isabet, her şeyi yerli yerine koyma” anlamına gelen hikmet,¹⁸ İhvân düşüncesinde evrenin kusursuzluğunun ve işleyişinin temel ilkesidir. Allah’ın yaratmadaki bilgeliğine, kusursuzluğuna, kudretine ve hâkimiyetine işaret eden hikmet kavramı, O’nun her şeyi en mükemmel şekilde yarattığını ve her varlığın bir amacı ve gerekçesi olduğunu vurgular. Onlar, bu anlayışla yaratılmış her şeyin hikmet sahibi Yaratıcı tarafından belirli bir hikmetle var edildiğini belirtir. Bu nedenle hiçbir şey amaçsız değildir ve varlık âlemindeki her şey bir anlam taşır. Dolayısıyla yaratılmış hiçbir varlığa anlamsız bir bakış açısıyla yaklaşmak doğru değildir. Aksine yaratılanların hikmetine odaklanmak ve onlar üzerine tefekkür etmek gerekir.¹⁹

Âlemdeki hikmeti daha net bir şekilde açıklayabilmek için İhvân-ı Safâ, kendilerinden önceki düşünürlerin de benimsediği “makrokozmos-mikrokozmos” yaklaşımına yani “âlem büyük insan, insan küçük âlem” analogisine başvurur.²⁰ Bu metafor, evren ile

¹⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâilu İhvânî’s Safâ ve Hullâni’l- Vefâ* (Kahire: Hindavi Vakfı Yayınları, 2018), 2/92. (Bundan sonraki bölümlerde bu eser için “Resâil” kısaltması kullanılacaktır.)

¹⁸ Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti-l Fünûn ve’l-Ullûm* (Beyrut: Mektebet-u Lübnan Naşirun, 1996), 1/701; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 129.

¹⁹ Resâil, 2/50.

²⁰ Hasan Ocak, *İhvân-ı Safâ’nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi* (İstanbul: Fidan Yayınları, 2019), 60.

insan bedeni arasında yapısal bir benzerlik kurarak kozmostaki düzen ve işleyişin, insan vücudundaki karmaşık fakat ahenkli düzene benzediğini ortaya koymayı hedefler.

İhvân-ı Safâ'ya göre "âlem", yedi kat gök ile yerküre arasında bulunan tüm yaratılmışları kapsayan bir kavramdır ve "büyük insan" olarak nitelendirilir. İnsan gibi sonradan yaratılan âlem, varlığını sürdürür. Âlem, yalnızca maddesel bir varlık değil, aynı zamanda bir hikmet eseridir ve bu hikmet, onun kusursuz düzeninde ve işleyişinde tezahür eder. Dahası İhvân, âleme bir ruh ve dolayısıyla bir canlılık atfeder. Bu canlılığın kaynağı, onların düşüncesinde "külli nefis" olarak adlandırılan ve evrene nüfuz eden, onu bir bütün olarak canlandıran metafizik bir ilkedir. Külli nefis, âlemin her bir zerresine hayat veren, onu diri ve işlevsel kılan ilahi bir güç olarak tasavvur edilir.²¹

İhvân-ı Safâ, insan ile âlem arasındaki benzetmeyi ruh ve canlılıkla sınırlamaz. Onlara göre insanın sahip olduğu duyuların bir karşılığı âlemde de mevcuttur. Örneğin, dokunma duyusu toprağın, tat alma duyusu suyun, koklama duyusu havanın ve görme duyusu ateşin doğasına tekabül eder. İşitme duyusu ise meleklerin sürekli Allah'ı tespih ettiği gök küreye benzetilir.²² Bu benzetmelerle İhvân, makrokozmos ile mikrokozmos arasında derin bir ilişki olduğunu vurgular.

İhvân-ı Safâ kozmolojisinde, insanın sınırlı bir ömrü olduğu gibi âlemin de bir ömrünün ve nihai bir sonunun olduğu kabul edilir. Bu anlayışa göre âlemin ömrü, göksel kürelerin (felekler) hareketinin sona ermesiyle nihayete erecektir. Feleklerin hareketi, âlemin işleyişi, oluş ve bozuluş gibi temel kozmik süreçlerin devamlılığı için hayati öneme sahiptir. Bu hareketin durmasıyla, oluş ve bozuluş süreçleri sona erer ve bu durum, İhvân tarafından "büyük insanın ölümü" olarak tasvir edilir. Büyük insanın ölümüyle birlikte "büyük kıyamet" gerçekleşir. İnsan kıyametine benzer şekilde, bu

²¹ Resâil, 2/105.

²² Resâil, 2/436.

büyük kıyamet de âlemin sonunu ve yeni bir başlangıcın habercisidir.²³ Onlar, bu görüşünü Kur'an'daki: "*Güneş dürüldüğü, yıldızlar söndüğü zaman*"²⁴ ayetiyle destekler.

İhvân-ı Safâ'nın âlem hakkındaki görüşlerinden yola çıkarak âlem, dairesel dişli çarklara sahip büyük bir makineye benzetilebilir. Makine içirişinde birbirleriyle etkileşime giren ve birbirini işlevsel hale getiren pek çok dişli çark olduğu gibi âlemdeki her varlığın da bir işlevi ve bir yeri vardır. Bu işlevler ve yerler, Allah'ın takdiri ve hikmetiyle belirlenmiştir. Her bir çarkın işleyişi, diğerlerinin işleyişi için elzemdir. Tek bir dişli çarkın bozulması veya durması, diğer çarkları etkileyerek bir domino etkisi yaratabilir ve sonunda tüm sistemin çökmesine neden olabilir. Bu nedenle her bir çarkın sorunsuz çalışması hayati önem taşır. Bu metafor, âlemin kusursuz bir şekilde tasarlanmış ve işleyen bir sistem olduğunu göstermek içindir. Nitekim bir makinenin her parçası özenle yerleştirilip işlevlendirildiği gibi âlemdeki her varlık da özenle konumlandırılmış ve işlevlendirilmiştir. Bu durum, Allah'ın kudretini, hikmetini ve planlamasını açıkça gösterir.

Risalelerde, âlemin hikmetini izah edilirken Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetler referans noktası olarak kullanılır: Örneğin, "*Geceyi ve gündüzü, Güneş'i ve Ay'ı yaratan odur. Her biri bir yörüngede yürür*"²⁵ ve "*Ay'ın dolaşımı için de konak yerleri belirledik. Nihayet o, eğrilmiş kuru hurma dalı gibi olur.*"²⁶ Söz konusu ayetler, dünyanın ötesinde tüm evreni kapsayan bir düzen ve hikmetin varlığını açıkça ortaya koyar. Gök cisimlerinin kusursuz hareketleri de bu düzen ve hikmetin göstergeleridir. Mesela güneşin yörüngesindeki düzenli hareketi mevsimlerin değişimini ve gece-gündüz sürelerinin farklılaşmasını sağlar.²⁷ Gök cisimlerinin hareketlerinin herhangi bir düzene dayanmaması halinde dünya üzerindeki mevsimlerin ve gece-

²³ İhvânü's Safâ, *Resâilü İhvânî's Safâ ve Hullâni'l- Vefâ* (Kahire: Hindavi Vakfı Yayınları, 2018), 3/123.

²⁴ Tekvir, 81/1.

²⁵ Enbiya, 21/33.

²⁶ Yasin, 36/39; Resâil, 1/122.

²⁷ Resâil, 1/93.

gündüz sürelerinin bozulabileceği ve dengesizliğe neden olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla diğer gezegenlerin konumu ve hareketleri, yeryüzündeki yaşam için kritik bir öneme sahiptir.²⁸ Öyleyse gök cisimlerinin varlığı amaçsız değildir; onların amacı ve düzeni apaçık ortadadır.

İhvân-ı Safâ, gök cisimlerindeki düzeni ve amacı inceledikten sonra "ay altı âlem" olarak adlandırdıkları yeryüzüne odaklanır. Onlara göre oluş ve bozuluş âlemi olan dünyadaki doğal unsurların çoğu dörtlü bir yapıya sahiptir. Bu dörtlü tasnif, evrendeki düzeni ve Allah'ın yaratmadaki hikmetini gösteren bir ilke olarak kabul edilir. Örneğin mevsimler (yaz, kış, sonbahar, ilkbahar), yönler (kuzey, güney, batı, doğu), elementler (ateş, su, toprak, hava), nitelikler (sıcak, soğuk, yaş, kuru), rüzgârlar (kuzey, doğu, batı, güney), varlık türleri (insan, hayvan, bitki, maden) ve mizaçlar (kan, balgam, kara safra, sarı safra) gibi dörtlü tasnifler, Allah'ın yaratmadaki hikmetinin birer tezahürü olarak kabul edilir.²⁹

Risalelerde, bitki çeşitliliği ve bu çeşitliliğin ardındaki hikmet de ele alınır. Bitkilerin tat, renk ve koku bakımından farklılık gösterdiği vurgulanır. Bu farklılıkların tesadüfi olmayıp buldukları bölgenin iklimine ve coğrafi koşullarına göre şekillendiğini savunulur. Ayrıca bölgesel bitki çeşitliliğinin, o bölgede yaşayan hayvanların beslenme ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tasarlandığı ifade edilir. Bazı bitki türlerinin hayvanlardaki hastalıklara çare olması da bitkilerdeki bu özelliklerin Allah'ın yaratılış hikmetinin bir parçası olduğunu gösterir.³⁰

Yeryüzünde çok çeşitli hayvan türü mevcuttur ve her tür, herhangi bir eğitim almadan doğuştan gelen yeteneklerini kullanarak faaliyetlerini gerçekleştirir. Bu durum aslında insanlar için bir ibret kaynağıdır. Örneğin, arılar peteklerini inşa ederken üst üste dizilmiş altıgen yapılar oluştururlar ki bu, onların doğuştan gelen bir geometrik düzen anlayışına sahip olduğunu gösterir. Benzer şekilde

²⁸ Resâil, 2/42.

²⁹ Resâil, 1/66.

³⁰ Resâil, 2/118.

örümcekler de rüzgârın etkisini en aza indirmek için ağlarını dairesel bir biçimde örlerler.³¹ Bu örnekler, hayvan davranışlarında içkin olan bilgeliği ve tasarımı açıkça gösterir. Hayvanların, herhangi bir öğrenme sürecine ihtiyaç duymadan, yaşamlarını sürdürmelerini ve kendilerini korumalarını sağlayan içgüdüsel bilgiye sahip olmaları, Allah'ın yaratılışındaki hikmetin bir tezahürü olarak yorumlanır.

Risaleler, bazı hayvan türlerinin ihtiyaç duymadıkları duyuşal özelliklere sahip olmadığını belirtir. Örnek olarak keneler, dokunma duyusuyla hareket eder, tat alma duyusuyla besinleri ayırt eder, koklama duyusuyla besin kaynaklarını tespit eder ve işitme duyusuyla potansiyel tehlikeleri algılar. Ancak kenelerde görme duyusu bulunmaz, çünkü karanlık ortamlarda yaşarlar ve görmeye ihtiyaç duymazlar. Eğer kenelerin gözleri olsaydı, bu onların korunmaları açısından bir dezavantaj olabilirdi.³² Bu durum, bir canlının kullanmayacağı veya ihtiyaç duymayacağı herhangi bir organ veya duyuşal özelliğe sahip olmamasının, Allah'ın yaratılışındaki hikmeti ve işlevselliği yansıttığını gösterir. Her canlının sahip olduğu özellikler, yaşam alanına ve ihtiyaçlarına uygun bir şekilde tasarlanmıştır.

İnsan, diğer canlı türlerine kıyasla kendisine bahşedilen pek çok nimete sahiptir. Bu nimetlerden biri, insan bedeninin yapısal özellikleridir. Ana rahmine düştüğünde gelişimini tamamlamamış olan insan,³³ doğumdan sonra vücut parçalarının neredeyse mükemmel bir yapıya ve orana ulaşmasıyla bu eksikliği giderir. İnsan vücudunun her bir özelliği; cüssesinin eni, boyu, kafa büyüklüğü, burun uzunluğu, alın genişliği, bacak uzunluğu, kulak ölçüsü, parmak uzunlukları, iç organ boyutları, kemik büyüklükleri, damarların uzunluğu ve genişliği gibi unsurlar, bedene orantılı bir şekilde yaratılmıştır. Bu oran ve ahenk, Allah'ın yaratılışındaki hikmetin bir göstergesidir.

³¹ Resâil, 1/ 94.

³² Resâil, 2/139.

³³ Resâil, 2/367.

Sonuç olarak İhvân-ı Safâ risaleleri, evrendeki tüm varlıkların bir amaca ve düzene sahip olduğunu ve bunun Allah'ın yaratmadaki hikmetine kanıt teşkil ettiğini açıkça vurgular. Bu argümanı desteklemek için risalelerde çok sayıda örnek sunulur ve yukarıda bahsedilenler bunlardan sadece bir kısmıdır. Genellikle canlı ve cansız varlıklar üzerinden ayrıntılı örnekler sunan İhvân, varlıklarda gözlemlenen düzenin belirli bir amaca hizmet ettiğini göstermeyi amaçlar. Varlıklarda gözlemlenen düzenin belirli bir amaca hizmet ettiği açıktır. Bu düzen ve amacın rastlantısal veya kendiliğinden oluşması mümkün olmadığı için, evrendeki bu düzeni ve amacı belirleyen bir varlığın olması zorunludur. Gözlemlenebilir dünyadaki varlıklarda mevcut olan düzen ve amaç, bilinçli bir tercihte bulunan bir varlığın bilgisinin, iradesinin ve kudretinin izlerini taşır. Bu izleri takip eden insan, Yaratıcı'nın varlığını idrak eder ve O'nun eserlerini aklı ve duyuları aracılığıyla kavrar. Bu anlayış, insanı Allah'a yaklaştırarak O'na karşı şükür ve minnet duygularını artırır.

2. İnyet Delili

İnyet delili, yaratıcının evrendeki her şeyi insanın faydasına göre tasarladığını savunan bir argümandır. Bu delile göre âlemdeki en küçük zerreten en büyüğüne kadar hiçbir şey tesadüfi, amaçsız veya anlamsız değildir. Aksine, her şey belirli bir hikmetle ve özellikle insanın yararına olacak şekilde tasarlanmıştır.³⁴ Kolayca gözlemlenebilen bu durum, insanı kaçınılmaz olarak bazı sorgulamalara iter. İnsan, içinde bulunduğu evrenin rastlantısal bir süreç mi yoksa bilinçli bir tasarımın ürünü mü olduğunu sorgulamaya başlar. Bu sorular, insanın ilahi bir rehberliğe ve inanca olan ihtiyacını ortaya çıkarabilir. Söz konusu sorgulama süreci, insanın varoluşsal anlam ve amaç arayışına yol açar ve bu arayış da onu, ilahi bir varlığın mevcudiyeti üzerine düşünmeye ve O'nu tanımaya yönlendirir.

İbn Rüşd, İslam düşünce tarihinde inayet delilinin sistematik

³⁴ İbn Rüşd, *İbn Rüşd'ün Felsefesi (Fasl-ül-Mekaal ve Kitab-ül-keşf tercümesi)*, çev. Nevzad Ayasbeyoğlu (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955), 53; Ömer Aydın (ed.), *Sistematik Kelâm* (İstanbul: İşaret, 2019), 81.

bir yapıya kavuşturulmasında önemli bir rol oynamıştır. Onun çalışmaları, inayet deliline farklı bir boyut kazandırmış olsa da İhvân-ı Safâ, risalelerinde bu konuyu İbn Rüşd'den en az yüz elli yıl önce benzer bir yaklaşımla ele almıştır. Dahası İhvân, yaratılmış varlıkların mükemmelliğindeki sanatı³⁵ ve bu varlıkların insanın hizmetine sunulmuş olmasını, yaratıcının yetkinliğine ve eksiksizliğine işaret eden bir kanıt olarak sunar. Bu nedenle onlara göre Allah'ın varlığını ispatlamanın yegâne yolu, evrenin mevcut düzenini ve bu düzeni oluşturan unsurları, yani varlıkları ayrıntılı bir şekilde incelemektir.³⁶

İhvân-ı Safâ kozmolojisine göre dünyadaki ve dünya dışındaki tüm varlıklar, insanın varoluşu, hayatta kalması ve yaşamının kolaylaşması için yaratılmıştır. Örneğin, yıldızlar, dünya dışı varlıkların temelini oluşturur. İhvân'a göre toplam bin yirmi dokuz yıldız vardır ve bunlardan sadece Satürn, Jüpiter, Mars, Güneş, Venüs, Merkür ve Ay gezegen statüsündedir. Diğer yıldızlar ise "sabit yıldızlar" olarak adlandırılır.³⁷ Her gezegenin kendine özgü bir yörüngesi vardır ve bu yörüngelerinden asla sapmazlar. Gezegenlerin bu yörünge hareketleri, yaşam için gerekli olan dört elementin (hava, su, toprak ve ateş) oluşumunda ve dengesinde kritik bir rol oynar.³⁸

İhvân-ı Safâ düşüncesinde göksel küreler, bir soğanın katmanları gibi iç içe geçmiş yapılardır.³⁹ Gezegenler ise küresel, şeffaf ve içi boş cisimlerdir.⁴⁰ Bu yapı, onların anlamsız veya boş olmadığını, aksine belirli bir amaca hizmet ettiğini gösterir. Çünkü İhvân' göre mükemmel ve ideal şekil küredir. Küre, en geniş hacme ve en hızlı harekete sahip olmanın yanı sıra tüm çapları eşit ve merkezi tam ortada olan bir şekildir. Ayrıca mükemmel yapılarıyla küreler, varlıklarını sağlıklı bir şekilde sürdürebilmek için ideal hareket olan

³⁵ Resâil, 1/107- 240-300.

³⁶ Resâil, 1/64; 4/49-50-84.

³⁷ Resâil, 1/107-108.

³⁸ Resâil, 1/145.

³⁹ Resâil, 1/108.

⁴⁰ Resâil, 1/107.

dairesel hareketle donatılmıştır.⁴¹ Böylece Allah, kürelerin merkezinde konumlandığı dünyada canlılar için uygun bir yaşam ortamı yaratmıştır. Eğer küreler bu belirli şekil ve düzene sahip olmasaydı, dünyanın oluşumu ve canlılığın ortaya çıkışı muhtemelen mümkün olmazdı. Dolayısıyla kürelerdeki bu düzenin tesadüfi olmadığı, bilakis bilinçli bir tasarımın ürünü olduğu anlaşılır.

Allah, her şeyi yoktan var eden, tüm varlıklara şekil veren, gezegenlere hareket kazandıran ve yaşamın oluşması için dört unsuru (hava, su, toprak, ateş) yaratan güçtür. Bu dört unsurun birleşimi veya ayrışmasıyla hayvanlar, bitkiler ve mineraller varlık kazanır. İnsanlar da yaratılmış varlıklar arasında yer almalarına rağmen özellikle hayvanlardan, bitkilerden ve minerallerden diledikleri ölçüde faydalanma imkânına sahiptirler. Bu durum, insanı yeryüzündeki varlıkların hâkimi konumuna getirir.⁴²

Aslında bakılırsa, yukarıdaki düşüncenin temelinde paradoks yatmaktadır. Varlıkların yaratılışında herhangi bir irade veya gücü olmayan bir varlık, nasıl olur da yeryüzündeki diğer varlıkların hâkimi olabilir? Veya neden diğer varlıklar ona hizmet etsin? Neticede insan da yaratılmış varlıklardan sadece biridir. Öyleyse insanı diğer varlıklara kıyasla özel kılan nedir? Sonuçta insan, iç organlara, duygulara ve düşüncelere sahip sıradan ve zayıf bir varlıktan ibaret değil midir? İhvân-ı Safâ, bu tür sorulara cevaben Kur'an-ı Kerim'den şu ayeti öne sürmüştür:⁴³ *"Yahut kendisine dua ettiği zaman zorda kalmışa cevap veren ve başa gelen kötülüğü kaldıran, sizi yeryüzünün halifeleri kılan mı? Allah ile birlikte başka ilâh mı var? Ne kadar az düşünüyorsunuz!"*⁴⁴ Görüldüğü üzere İhvân, Kur'an'a dayanarak, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli özelliğin, Allah tarafından yeryüzünde halife olarak atanmış olması olduğunu savunur.

⁴¹ Resâil, 1/110.

⁴² Resâil, 2/89.

⁴³ İhvân-ı Safâ, *Resâilu İhvânî's Safâ ve Hullânî'l- Vefâ* (Kahire: Hindavi Vakfı Yayınları, 2018), 4/161.

⁴⁴ Neml, 27/62.

İhvân-ı Safâ'ya göre Allah, yarattığı evrenin düzeninin korunması ve devamlılığı için yeryüzünde kendisine halife olarak insanı seçmiştir. İnsanı topraktan sanatsal bir yaratılışla, çeşitli organlar ve yeteneklerle donatarak diğer canlılara kıyasla en mükemmel biçimde var etmiştir. Bu nedenle insan, diğer canlılardan daha etkili ve üstün bir konuma yükselmiş, diğer varlıklar üzerinde tasarrufta bulunma yeteneğini kazanmıştır. Bu durum, diğer varlıklar üzerinde etkili olma ve onlarda dilediği gibi tasarrufta bulunma yeteneğini de beraberinde getirmiştir. Yaratıcı'nın kendisine ruh üflemeyle insan ruhu, hayvanî nefslerden daha üstün ve şerefli olan ruhanî bir nefse kavuşmuştur. Bu sayede insan, bitkiler ve mineraller gibi varlıklara kıyasla daha hareketli; diğer hayvanlara göre ise idrak, bilme ve özgür irade sahibi bir varlık haline gelmiştir.⁴⁵

İnsanın özünü oluşturan nefsin ruhani bir nefse sahip olması, yapısının diğer canlılara kıyasla üstün özelliklerle donatılmış olması ve en önemlisi Allah'ın yeryüzündeki halifesi olması hasebiyle dünyadaki tüm varlıklar Allah'ın iradesiyle insanın hizmetine sunulmuştur. İhvân-ı Safâ'nın risalelerinde, yeryüzündeki varlıkların insana nasıl fayda sağladığına dair şu örnekler verilebilir: Dünyada mevsimlerin oluşumu, gezegenlerin birbirlerine yaklaşmaları ve gök cisimlerinin hareketleri gibi astronomik olayların bir sonucudur. Bu sayede yıl, ilkbahar, yaz, sonbahar ve kış olmak üzere dört mevsime ayrılır. Her mevsim kendine özgü özelliklere sahiptir ve insan yaşamına farklı şekillerde katkıda bulunur. Sonbaharda hava sıcaklığı kademeli olarak düşmeye başlar. Bu durum, toprağın dinlenmeye geçmesine ve ağaçların yapraklarının sararıp dökülmesine neden olur. Aynı zamanda otlar da kurur ve kaybolur.⁴⁶ Uygun iklim koşulları nedeniyle pamuk ve kenevir gibi ürünlerin hasadı genellikle sonbaharda yapılır. İlkbahar mevsimi ise buğday, arpa, bakla ve mercimek gibi tahıl ve baklagillerin ekim dönemidir. Havuç, şalgam, lahana ve karnabahar gibi kış sebzelerinin hasadı ise

⁴⁵ Resâil, 1/246.

⁴⁶ Resâil, 1/119.

kış aylarında gerçekleştirilir.⁴⁷

Kış mevsiminin başlamasıyla birlikte hava sıcaklıkları düşer ve hava koşulları sertleşir. Düşük sıcaklıklar ve azalan güneş ışığı, ağaçların yapraklarını dökmesine ve birçok bitkinin ölmesine neden olur. Hayvanlar, soğuk hava koşullarından korunmak için ya toprağın altına girer ya da dağlarda mağaralara sığınır. Kış mevsimi, insan yaşamı ve tarımsal faaliyetler üzerinde de önemli etkilere sahiptir.⁴⁸ Havuç, şalgam, lahanası ve karnabahar gibi ürünler genellikle kışın toplanırken, salatalık ve patlıcan gibi mahsuller sonbaharda ekilip kış boyunca büyümeleri için yetiştirilir.⁴⁹

Kış mevsiminin ardından doğada canlanma ve yenilenme süreçlerini başlatan ilkbahar mevsimi gelir. Havalarda ısınmaya başlar, güneş ışığı daha uzun süre hissedilerek doğa adeta bir uykudan uyanır. Kış aylarında yağın karlar erimeye başlar ve buzullar çözülerek sular akmaya başlar. Nehirler, ırmaklar ve dereler taşarak yeryüzünü canlandırır. Pınarlar kaynar ve coşkulu bir şekilde akarak yeni bir hayatın başlangıcını müjdelir. Yeryüzünün yeşile bürünmesi ve hava sıcaklıklarının artması, hayvanların davranışlarına yansır; bu aylarda hayvanlar genellikle bol miktarda yavru doğurur ve süt verirler.⁵⁰ Kışın soğuk havalardan korunan canlılar ise yeniden ortaya çıkar ve yeryüzüne dağılırlar.

İlkbahar mevsimini takiben gelen yaz mevsimi, artan sıcaklıklar, su azalması, otların kuruması, hububatın olgunlaşması ve meyvelerin yetişmesi gibi birçok değişim getirir.⁵¹ Bu değişimler, tarımsal ürünlerin hasat dönemini başlatarak insanlık için besin kaynaklarında bolluk ve bereket sağlar.⁵²

Doğal döngünün bir parçası olarak, her mevsim kendine has iklimsel ve ekolojik özellikler sergiler. Bu farklılıklar, çeşitli bitki

⁴⁷ Resâil, 2/122.

⁴⁸ Resâil, 3/71.

⁴⁹ Resâil, 2/122-123.

⁵⁰ Resâil, 1/119.

⁵¹ Resâil, 4/307.

⁵² Resâil, 3/72.

türlerinin büyüme ve olgunlaşma dönemlerini belirleyerek, mevsimlere özgü besin kaynaklarının oluşmasını sağlar. Sonuç olarak insan beslenmesi mevsimlere bağlı olarak değişir ve her mevsimde farklı besinlere olan ihtiyaç ortaya çıkar. İnsan, sıcak havalarda artan ihtiyaçlarını karşılayacak gıdalara, soğuk zamanlarda ise bağı-şıklığını güçlendirecek besinlere erişir.

Mevsimlerin değişkenliği yalnızca tarımsal üretimi etkilemekle kalmaz, aynı zamanda insan yaşamı ve biyolojik çeşitlilik üzerinde de önemli etkilere sahiptir. Özellikle kış aylarında görülen düşük sıcaklıklar, insan sağlığı ve refahı üzerinde olumsuz etkilere neden olabilir. Teknolojik gelişmelere rağmen Antarktika gibi aşırı soğuk iklim koşullarına sahip bölgeler, sürekli insan yerleşimine elverişli değildir.⁵³ Bu zorlu şartlar, pek çok hayvan ve bitki türünün hayatta kalma şansını da azaltır.⁵⁴ Diğer bir uç nokta olan sürekli yaz koşulları ve beraberindeki yüksek sıcaklıklar ise yaygın kuraklığa yol açabilir. Kuraklık, bitki örtüsünün azalmasına ve su kaynaklarının tükenmesine neden olarak hem hayvanların hem de bitkilerin yaşamını tehdit eder. Bitki ve hayvan yaşamının yokluğunda insan yaşamının sürdürülebilirliği ciddi şekilde tehlikeye girer. Dolayısıyla mevsimlerin döngüsü, dünyanın ekolojik dengesi ve insan yaşamının devamlılığı için hayati önem taşır. Mevsimsel değişiklikler, biyolojik çeşitliliği destekler ve gezegenimizi yaşanabilir kılan dengeli bir ekosistemin sürdürülmesine katkıda bulunur.

Gece ve gündüz, birbirini tamamlayan ve sürekli bir döngü hâlinde ilerleyen iki temel unsurdur. Bu döngü, mevsimlerin döngüsü gibi pek çok hikmet ve faydayı barındırır. İhvân-ı Safâ'ya göre gece ve gündüzün düzenli bir şekilde devam etmesi, hayatın işleyişi ve düzenin korunması açısından büyük önem taşır. Hatta gece ve gündüz, Allah'ın kulları için yarattığı en büyük nimetlerden biri

⁵³ Sanghdeep Gautam - Jaswant Singh, "Ultraviolet Radiation Stress: Response and Protective Strategies of Antarctic Flora", *Antarctica: The Most Interactive Ice-Air-Ocean Environment*, ed. Jaswant Singh - Hemendra Nath Dutta (New York: Nova Science Publishers, 2011), 107.

⁵⁴ Gautam - Singh, "Ultraviolet Radiation Stress: Response and Protective Strategies of Antarctic Flora", 111.

olarak kabul edilir.⁵⁵ Bu döngü sayesinde canlılar ve insanlar, ihtiyaçlarını karşılamak, dinlenmek ve çeşitli faaliyetlerde bulunmak için gerekli zamanı ve ortamı bulurlar.

Güneş ışınlarının yeryüzünü aydınlatmasıyla birlikte, doğa uyanır ve canlanır. Canlılar dinlenmelerini sonlandırarak günlük yaşam faaliyetlerine başlarlar. Bu hareketlilik, beslenme ve diğer hayati ihtiyaçlarını karşılamaları için elzemdir. Bitkiler, yapraklarını güneşe karşı açarak onun ışığından beslenirler. Bu sayede sadece kendileri değil, tüm canlılar için oksijen üreterek hayati bir rol oynarlar. İnsanlar da güneş ışığı ve enerjisinden yararlanarak günlük yaşamlarını sürdürürler: tarlalarını ekip biçer, hasatlarını toplar, evler inşa eder ve diğer işlerini hallederler. Ancak güneş battığında ve dünya karanlığa gömüldüğünde, insanlar da dinlenmeye ihtiyaç duyarlar. Günün yorgunluğunu atmak için evlerine çekilir ve uykuya dalarlar.⁵⁶

Gece ve gündüz arasındaki bu hassas dengenin bozulması, mevcut düzenin çökmesine yol açabilir.⁵⁷ Bu nedenle gece ve gündüz döngüsünün işleyişini ve faydalarını tefekkür edenler, bir Yaratıcı'nın varlığına dair güçlü delillerle karşılaşır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bu konuya işaret eden ayetler bulunur. İhvân-ı Safâ da risalelerinde, bu ayetleri alıntılar:⁵⁸ *"De ki: 'Hiç düşündünüz mü, Allah geceyi kıyamet gününe kadar üzerinizde devamlı kılsa, Allah'tan başka size ışık getirecek bir tanrı var mıdır? Hâlâ söze kulak vermeyecek misiniz!'"*⁵⁹ *"De ki: 'Ne dersiniz, Allah gündüzü üzerinizde kıyamet gününe kadar devamlı kılsa, Allah'tan başka size istirahat edeceğiniz geceyi getirebilecek bir tanrı var mı? Hâlâ (gerçeği) görmeyecek misiniz?'"*⁶⁰ *"Allah, rahmetinden dolayı size geceyi ve gündüzü yarattı ki dinlenesiniz, lütfundan rızıkınızı arayasınız ve bütün bunlara şükredesiniz."*⁶¹

⁵⁵ Resâil, 1/132.

⁵⁶ Resâil, 3/66.

⁵⁷ Resâil, 2/69.

⁵⁸ Resâil, 2/69; 3/66.

⁵⁹ Kasas, 28/71.

⁶⁰ Kasas, 28/72.

⁶¹ Kasas, 28/73.

Sıcaklık ve soğukluk, doğal dengenin ve uyumun temel unsurları olarak kabul edilir. Her ne kadar zıt kutuplar gibi görünseler de birbirlerini tamamlar ve varlıklarını birbirlerine borçludurlar. İh-vân-ı Safâ'nın görüşüne göre dünyada sıcaklık ve soğukluk aynı anda ve aynı yerde var olamaz yani biri varsa diğnerinin olması imkân dâhilinde değildir. Onlar, bu tezi desteklemek için çeşitli örnekler sunar: Yer altı mağaralarının sıcak havalarda serin, soğuk havalarda ise ılıman olması, soğuk sularda sıcak havalarda artış gözlemlenmesi ve sıcak suların soğuk zamanlarda belirmeye başlaması gibi örnekler, sıcak ve soğuk arasındaki dengenin ve uyumun somut göstergeleridir.⁶² Bu durum, doğanın dinamik ve sürekli değişen bir yapıya sahip olduğunu gösterir. Sıcak ve soğuk arasındaki sürekli etkileşim, yeryüzünde çeşitli hava olaylarının ve iklimlerin oluşmasına yol açar. İhvân, bu doğa olaylarını bu ayetin perspektifinden değerlendirir: "Bu mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah'ın takdiridir."⁶³

Mevsimlerin döngüsü ve gece-gündüz değişimi, atmosferde sıcaklık farklılıklarına sebep olur. Bu sıcaklık dalgalanmaları, yeryüzünde sürekli bir oluşum ve bozulma sürecini tetikler. Sıcaklık değişimleri sadece yeryüzü şekillerini değil, aynı zamanda yeraltı maden oluşumunu da etkiler. Madenler, hava sıcaklığına bağlı olarak oluşur ve bozulur. Bu nedenle madenlerin varlığı doğrudan hava sıcaklığı ile bağlantılıdır.⁶⁴

İhvân-ı Safâ düşüncesinde, cansız varlıklar olan madenler de insanlığın hizmetine sunulmuştur. Örneğin, sert, kuru, saf ve şeffaf bir yapıya sahip olan yakut, kırmızı, sarı, yeşil ve mavi gibi çeşitli renklerde bulunabilir ve bazı hastalıkları önlediğine inanılır. Gümüş, soğuk, yumuşak ve dengeli bir yapıya sahip olup insan sağlığına faydalarıyla bilinir. Örneğin, bronşit gibi rahatsızlıklara iyi geldiği düşünülür. Zümrüt ve zebrecet ise kuru ve soğuk yapıları olan değerli taşlardır. Özellikle zebrecetten yapılmış takıların, sara gibi

⁶² Resâil, 2/78.

⁶³ Yasin, 36/38.

⁶⁴ Resâil, 3/19.

rahatsızlıkları önlediğine inanılır.⁶⁵

Yeraltından çıkarılan bakır, kırmızımsı renkte, oldukça kuru ve işlenmemiş bir maddedir. Silah ve çeşitli eşyaların yapımında kolaylıkla kullanılır. Ayrıca ilaç yapımında da kullanılabilir. Demir ise insanlar için belki de en faydalı madendir. Sert yapısına rağmen ısıtıldığında şekillendirilebilir olması onu vazgeçilmez kılar.⁶⁶

Sonuç olarak İhvân-ı Safâ, eserlerinde inayet delilini çeşitli yönleriyle ele almış ve bu bağlamda pek çok örnek sunmuştur. Mevsimlerin değişimi, gece-gündüz döngüsü, sıcaklık farkları ve madenler, bu örneklerden sadece bir kısmıdır. Onlar, canlı ve cansız varlıkların insan hayatında ne kadar önemli ve vazgeçilmez olduklarını açıkça vurgulayarak bu varlıkların tesadüfi olarak var olmadığını ve bilinçli bir şekilde yaratıldıklarını belirtir. Öyle ki her varlık, yaratılışında belirli bir hikmet ve amaç taşır. Bu hikmet ve amaçlar, insanların yaşamlarında sağladıkları faydalar ve anlamlarıyla ortaya çıkar. Yaratanın bilinçli tasarımı ve yaratılışın hikmeti üzerinde duran İhvân, insanların varlıkları anlamlandırma ve hayatlarını daha iyi anlamlandırma çabalarına da atıfta bulunur. Bu bağlamda insanın çevresindeki dünyayı anlama ve değerlendirme sürecinde yaratılışın derinliği ve düzeni önemli bir yer tutar.

Sonuç

Tarih boyunca ilahi bir yaratıcının varlığını temellendirmeye yönelik çeşitli argümanlar geliştirilmiştir. Bu argümanlar arasında, teleolojik delil önemli bir yere sahiptir. Teolojik delil, evrende bulunan sayısız varlık arasındaki karmaşık düzeni ve bu varlıkların her birinin belirli bir amaca hizmet ettiğini inceleyerek bu düzenin rastlantısal olamayacağı ve aşkın bir Yaratıcı'yı gerektirdiği sonucuna ulaşır. Evrenin gözlemlenebilir ve anlaşılabilir yapısı, bu argümanı tarih boyunca düşünürler için cazip bir araştırma konusu hâline getirmiştir. Onuncu yüzyılda ortaya çıkan İhvân-ı Safâ grubu da bu konuya katkıda bulunan düşünürlerdendir.

⁶⁵ Resâil, 2/91.

⁶⁶ Resâil, 2/92.

İhvân-ı Safâ, risalelerinde teleolojik argümanları ele alarak evrenin yapısını ve işleyişini incelemiştir. Onlara göre âlemdeki düzen ve her varlığın belirli bir amaca hizmet etmesi, rastlantısal bir sürecin ürünü olamaz. Evrenin düzenli yapısı ve varlıkların amaçlılığı, ancak aşkın bir varlık olan Allah'ın varlığı ve kudretiyle açıklanabilir. Bu bağlamda İhvân, evreni büyük bir insana benzeterek makrokozmos ve mikrokozmos arasında bir analogi kurar. İnsan bedeni ve evren arasındaki bu metaforik ilişki, her ikisinde de gözlemlenen karmaşık düzenin ve işlevselliğin altını çizer. Nasıl ki insan bednindeki her organın belirli bir görevi varsa, evrendeki her varlığın da bir amacı vardır. Dolayısıyla kozmosta hiçbir varlık boş yere veya sebepsiz değildir. Onlar, bu açıklamalarını temellendirmek için âlem üzerinden çeşitli örnekler sunmuşlardır.

İhvân-ı Safâ, yaşadıkları dönemdeki teknolojik imkânların kısıtlı olmasına rağmen astronomiye yoğun bir ilgi göstermiş ve özellikle gezegenlerin hareketlerini detaylı bir şekilde incelemiştir. Gök cisimlerinin gözlem ve hesaplamalarına dayanarak gezegenlerin belirli bir yörüngede kusursuz bir şekilde hareket etmesinin rastlantısal olamayacağını belirtmişlerdir. Onlara göre her gezegenin hareketi, evrensel bir ahengin parçasıdır ve belirli bir amaca hizmet eder. Benzer şekilde "ay altı âlem" olarak adlandırdıkları dünyada da yaratılışın belirli bir plana ve hesaba göre gerçekleştiğini savunmuşlardır. Yani göksel âlemdeki düzene benzer bir düzenin yeryüzünde de mevcut olduğunu düşünmüşlerdir. İnsan, hayvan, bitki ve madenlerin varlığında bir hikmet ve amaç vardır. Bu varlıklar, evrensel düzenin bir parçası olarak birbirleriyle etkileşim halindedir ve her biri, büyük zincirin halkalarını oluşturarak birbirini tamamlar.

İhvân-ı Safâ, risalelerinde teolojik argümanları ele alırken âlemdeki düzeni ve amacı açıklamaya yönelik farklı yaklaşımlar sunar. Gaye ve nizam delilinin yanı sıra teleolojik argümanın bir başka versiyonu olan inayet deliline de değinirler. İnayet delili, evrendeki her şeyin bir amaçla yaratıldığını ve bu amacın insanın faydasına yönelik olduğunu savunur. İhvân'a göre evrende tesadüfe yer yoktur; her şey, en küçük ölçekten en büyüğüne, belirli bir hikmetle ve insanın yararına olacak şekilde tasarlanmıştır. Örneğin, güneşin

dünyayı ısıtması, yağmurun toprağı sulaması, bitkilerin besin üretmesi hep insanın yaşamsal ihtiyaçlarını karşılama ve gelişmesi içindir.

Risalelerdeki gaye ve nizam ile inayet delillerine ilişkin tahliller, Allah'ın varlığıyla ilgili şüpheleri gidermeyi ve O'nun âlemdeki rolünü anlamaya yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir. İhvân-ı Safâ, bu amaca ulaşmak için "bilinenden bilinmeyene" doğru ilerleyen bir yöntem izler. Başka bir deyişle insanların günlük yaşamda karşılaştığı ve kolayca gözlemleyebildiği doğal olaylar ve varlıklar, aşkın bir Yaratıcı'nın varlığına ve niteliklerine dair çıkarımlar yapmak için kullanılır. Bu yaklaşım, somut ve deneysel verilerden hareketle metafizik gerçekliklere ulaşmayı amaçlar. Böylece İhvân, teleolojik sorgulamayı gündelik hayatla bağlantılı hâle getirir ve anlaşılabilirliğini artırır. Aynı zamanda bu deliller üzerinden insanın yaratılış amacına ve âlemdeki konumuna da vurgu yapılır. Bu doğrultuda insan, evrenin merkezinde yer alır ve yaratılışın gayesi, insanın öz benliğine ve Yaratıcı'sını bilmesidir.

Son olarak bu çalışma, İhvân-ı Safâ düşüncesindeki teleolojik argümanların varlığını ve niteliğini ele almıştır. İlerleyen araştırmalarda, bu konuyla bağlantılı olarak daha kapsamlı analizler yapılması önemlidir. Bu bağlamda risaleler temelinde İhvân-ı Safâ'nın kozmolojik ve ontolojik gibi diğer ispat yöntemlerine de değinilmesi ve bu ispatların teleolojik argümanlarla olan ilişkilerinin incelenmesi, akademik literatüre önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynaklar

Aristoteles. *Gökyüzü Üzerine*. çev. Saffet Babür. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 1997.

Aslan, Recep. *İhvân-ı Safâ ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2017.

Aydın, Ömer (ed.). *Sistematik Kelâm*. İstanbul: İşaret, 2019.

Callatay, Godefroid de. *Ikhwan al-Safa: a Brotherhood of Idealists on The Fringe of Orthodox Islam*. Oxford: Oneworld Publications, 2005.

Çetin, Rabiye. "Tanzimat'tan Günümüze Kelâm'ı Yenileme Çalışmaları". *Kelâm: El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

- Çetinkaya, Bayram Ali. "Bilimler Ansiklopedisi Klasiği olarak İhvân-ı Safâ Risâleleri". *Dinî Araştırmalar* 8/22 (2005).
- Düzgün, Şaban Ali (ed.). "Sistemik Kelam". *Kelam: El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.
- Erdem, Engin. "Tanrı'nın Varlığının Delilleri". *Din Felsefesi*. ed. Latif Tokat. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Gautam, Sanghdeep - Singh, Jaswant. "Ultraviolet Radiation Stress: Response and Protective Strategies of Antarctic Flora". *Antarctica: The Most Interactive Ice-Air-Ocean Environment*. ed. Jaswant Singh - Hemendra Nath Dutta. New York: Nova Science Publishers, 2011.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed bin Muhammed bin Ahmed el-. *Tehâfütü'l-Felâsife*. Beyrut: Dar'ul Maârif, ts.
- İbn Rüşd. *Faslu'l - Makâl*. Kahire: Daru'l Maârif, ts.
- İbn Rüşd. *İbn Rüşd'ün Felsefesi (Fasl-ül-Mekaal ve Kitab-ül-keşf tercümesi)*. çev. Nevzad Ayasbeyoğlu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1955.
- İbn Rüşd. *Tehâfüt et-Tehâfüt*. Beyrut: Merkezu Dirasatî'l-Vahdeti'l-Arabiyye, 1998.
- İbn Sina. *İkinci Analitikler, Burhan*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2006.
- İhvânü's Safâ. *Resâilu İhvâni's Safâ ve Hullâni'l- Vefâ*. 1 Cilt. Kahire: Hindavi Vakfı Yayınları, 2018.
- İhvânü's Safâ. *Resâilu İhvâni's Safâ ve Hullâni'l- Vefâ*. 2 Cilt. Kahire: Hindavi Vakfı Yayınları, 2018.
- İhvânü's Safâ. *Resâilu İhvâni's Safâ ve Hullâni'l- Vefâ*. 3 Cilt. Kahire: Hindavi Vakfı Yayınları, 2018.
- İhvânü's Safâ. *Resâilu İhvâni's Safâ ve Hullâni'l- Vefâ*. 4 Cilt. Kahire: Hindavi Vakfı Yayınları, 2018.
- Leaman, Oliver. *An Introduction to Classical Islamic Philosophy*. New York: Cambridge University Press, 2002.
- Loke, Andrew. *The Teleological and Kalam Cosmological Arguments Revisited*. Cham: Springer International Publishing, 2022.

- Ocak, Hasan. *İhvân-ı Safâ'nın İnsan Tasavvurunda Bilgi-Ahlak-İman İlişkisi*. İstanbul: Fidan Yayınları, 2019.
- Paley, William. *Natural Theology: Or, Evidence of the Existence and Attributes of the Deity, Collected from the Appearances of Nature*. New York: Oxford University Press, 2006.
- Platon. *Yasalar*. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2007.
- Sevvah, Faris es-. *İhvân-ı Safâ Yolu: İslami Gnostisizme Giriş*. Dımaşk: Tekvin Yayınları, 2016.
- Taş, İsmail. *İhvân-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*. Konya: Palet Yayınları, 2020.
- Tehânevî. *Keşşâfu Istılâhâti-l Fünûn ve'l-Ulûm*. Beyrut: Mektebet-u Lübnan Naşirun, 1996.
- Topaloğlu, Bekir. *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*. Ankara: Diyanet İşler Başkanlığı Yayınları, 1983.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Uysal, Enver. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tanrı ve Alem*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998.
- Uysal, Enver. *Örnek Metinlerle İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ Felsefesi*. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Weingartner, Paul. *Nature's Teleological Order and God's Providence: Are They Compatible With Chance, Free Will, and Evil ?* Boston: Walter de Gruyter, 2015.
- Yurdagür, Metin. *Kelâm'da Allah'ın Varlığı, İsim ve Sıfatları (İsbât-ı Vâcib, Esmâ-i Hüsnâ ve Sıfâtullah)*. Bursa: Emin Yayınları, 2023.

